

Verantwoording

De mens is een *homo melancholicus* die weet heeft van verlies en vergankelijkheid en die probeert om deze ‘ongemakken’ om te buigen tot veelvuldige vormen van hoop en creativiteit. Dit is de basisstelling van de Nederlandse schrijfster en filosofe Joke J. Hermesen in *Melancholie van de onrust*. ‘Melancholie heeft met een besef van tijd en eindigheid te maken en met een terugkijken naar wat voorbij en verloren is,’ schrijft ze. Melancholie, nostalgie, spleen, Sehnsucht... of hoe dat moeilijk te definiëren gevoel ook genoemd moge worden, het ontstaat door onze gebondenheid aan en afhankelijkheid van de tijd. En aangezien elk van ons ooit met verlies geconfronteerd wordt, zijn we allen tegen wil en dank – elk op zijn of haar manier – in meerdere of mindere mate melancholische wezens.

Niet zelden steken hierbij gevoelens van angst en onrust de kop op. In dat opzicht is melancholie een ambivalent gevoel. Intense vreugde en de diepste weemoed wedijveren om te scoren op momenten dat de melancholie toeslaat. De Portugese *Fado* is hiervan het schoolvoorbeeld. De *saudade* die het uitdrukt is uniek.

Saudade: heimwee, weemoed en verlangen. Meestal wordt het vertaald als ‘heimwee’ en ‘melancholie’. Maar het is meer dan dat. Het is een gevoel van gemis, verlies, afstand, maar ook van liefde. Het woord wordt gerekend tot de zeven moeilijkst vertaalbare woorden die er bestaan. Dat op zich zegt voldoende.

Maar melancholie is een veel ruimer gevoel dan wat doorgaans onder ‘heimwee’ verstaan wordt. In *De vele gezichten van melancholie (Hoe je omgaat met een onvervuld verlangen)* schrijft de Zwitsers-Britse filosoof Alain de

Botton het volgende: ‘We kunnen op allerlei manieren omgaan met de rampspoed waaraan geen enkel mens ontkomt: tieren of wanhopen, schreeuwen of jammeren, mokken of huilen. Maar de misère en onvolkomenheid die ons teisteren kunnen we misschien het best het hoofd bieden met een emotie waarover in de jachtige moderne wereld nog altijd te weinig gesproken wordt: *melancholie*.’ Eigenlijk, zo stelt de auteur, komt het er in het leven op aan hoe we ons op een verstandige en vruchtbare wijze kunnen overgeven aan een zacht verdriet: ‘Indien we kunnen spreken van goede en slechte manieren van lijden, dan verdient de melancholie de prijs voor de beste manier om de hindernissen op ons levenspad tegemoet te treden.’ De Botton maakt meteen ook duidelijk wat melancholie – in tegenstelling tot wat algemeen wordt gedacht – *niet* is: het is geen bitterheid, geen woede, geen paranoia, geen cynisme. Maar precies omdat melancholie gebaseerd is op het besef dat alles onvolmaakt is en dat de kloof tussen ideaal en werkelijkheid eeuwig is, zijn melancholici bijzonder ontvankelijk voor ‘eilandjes van schoonheid en goedheid.’ Aan het einde van het boek komt de Botton tot de volgende vaststelling: ‘Wij melancholici weten dat de mens – en in de eerste plaats wijzelf – niet meer te redden is. Melancholici hebben de hoop op volledige zuiverheid en onbezoedeld geluk opgegeven. We weten dat we in een wereld leven die grotendeels hels en hartverscheurend gemeen is. We weten dat ons hoofd vol demonen zit die ons nooit lang met rust laten. Desalniettemin willen we ons niet overgeven aan moedeloosheid. We blijven oog hebben voor vriendelijkheid, voor vriendschap, voor kunst, voor het gezinsleven en voor onze tuin, waar we af en toe een paar uurtjes in alle rust kunnen werken. De melancholische houding is voor een gebroken mens uiteindelijk de enige verstandige. De melancholie is waar je

uitkomt na hoopvol te zijn geweest, na de liefde te hebben geprobeerd, na verleid te zijn geweest door roem, na gewanhoopt te hebben, na gek geworden te zijn, na gedacht te hebben aan zelfmoord en na definitief besloten te hebben door te gaan. Het is de best mogelijke houding tegenover pijn en verdriet, en de verstandigste manier om de vermoeide geest te richten op wat hoopvol en goed blijft.’ Een gelijkaardige gedachte vinden we terug in de verzamelde essaybundel *Nader tot de ontreddeering. De koude revolutie 2022* van de Franse schrijver – geprezen, geloofd en verguisd - Michel Houellebecq. Hierin staat een stukje over Neil Young. ‘Zijn mooiste platen zijn ongetwijfeld die waarop droefheid, eenzaamheid, dagdromerij en vredig geluk elkaar voortdurend afwisselen. (...) De songs van Neil Young zijn gemaakt voor mensen die vaak ongelukkig en eenzaam zijn, die langs de poorten van de wanhoop gaan; maar die altijd blijven geloven dat geluk mogelijk is. Voor hen die niet altijd gelukkig zijn in de liefde, maar die telkens opnieuw verliefd worden. Die de verleiding van het cynisme kennen, zonder in staat te zijn er erg lang aan toe te geven. (...) Die in alle oprechtheid blijven geloven om op Aarde het geluk te vinden. Je moet een zeer groot artiest zijn om sentimenteel te durven worden, om tot de rand van de zoetlijkheid te durven gaan.’ Aldus Michel Houellebecq.

Naar aanleiding van een lezing over Saudade stuitte ik per toeval op het werk van de Braziliaanse schilder Almeida junior. Onwillekeurig moest ik terugdenken aan de vele avonden die ik had doorgebracht in het restaurant Martinho da Arcada aan de oevers van de Taag in Lissabon (Placa da Comércio om precies te zijn). Een in alle opzichten eigenzinnig restaurant al was het alleen al maar omdat er géén muziek, zelfs geen fado speelt. Het was het toevluchtsoord

geweest van twee reuzen uit de Portugese literatuur: Fernando Pessoa en Nobelprijswinnaar José Saramago.

De eerste keer dat ik het restaurant betrad, was het eerste wat me opviel een tafel met één rode roos erop. Ik bleef staan en keek ernaar. Onmiddellijk kwam er een kelner naar me toe die me ‘tot zijn grote spijt’ moest bekennen dat aan deze tafel niemand mocht plaatsnemen. Het was, zo zei hij, namelijk de tafel van meneer Saramago.

Gezien de verschillende tijdperken waarin ze leefden (en Pessoa in de tijdspanne van 47 jaar die hem was toebedeeld voornamelijk schreef, fantaseerde en dronk), hebben ze hier nooit samengezeten.

Maar in mijn fantasie hebben ze dat wel gedaan:

In het *Martinho da Arcada* zitten ze, broederlijk gescheiden door de jaren, aan dezelfde tafel: Pessoa en Saramago.

‘Fysiek,’ zegt de tweede ‘bewonen we een ruimte maar gevoelsmatig bewonen we een herinnering.’ Het tafelblad glimt op en de rode roos in de sierlijke art nouveau-vaas bloeit theatraal open.

Pessoa nipt geduldig van zijn glas wijn en zwijgt in al zijn personen¹. Dan schrijdt (naar tijdloze heren gaat men niet maar schrijdt men) een strakke kelner in hun richting. ‘Wat,’ vraagt hij met omfloerste stem ‘wensen de heren te nuttigen?’ ‘Het mysterie der dingen, waar is dat?’ vragen de heren in tweezang. De kelner wijst in de richting van de ondergaande zon boven de Taag en lijkt daarmee voor eeuwig uitgepraat.

¹ De naam Pessoa betekent in het Portugees ‘persoon’. Dit is merkwaardig omdat de dichter zich in zijn werk in verschillende personen (heteroniemen) opsplijste. Nog merkwaardiger is dat Pessoa ook ‘masker’ kan betekenen. De dichter verschool zich inderdaad graag achter (literaire) maskers.

*Elle est retrouvée./ Quoi? – L'Eternité./ C'est la mer allée/
Avec le soleil.*²

Aanvankelijk wilde ik aan dit boek de titel *Zoiets treurigs als de tijd* geven. Bij nader inzien, d.w.z. bij het doorgronden van het melancholische levensgevoel op basis van de verschillende theorieën en eigen ervaringen, leek deze titel me te pessimistisch, iets te veel van bitterheid doortrokken. Of beter: hij dekt de lading slechts gedeeltelijk. Met heimwee, jawel met *heimwee*, moet ik hier verwijzen naar de prachtige titel van de essaybundel van een van onze intelligentste denkers, Patricia De Martelaere (1957-2009): *Het verlangen naar ontroostbaarheid*.

Het verglijden van de tijd is een treurig gegeven maar draagt ook iets energieks in zich. Op basis van voorbijgebeurtenissen kan er zich een nieuwe hoop ontwikkelen. Das *Prinzip Hoffnung* (het *Hoopprincipe*) van de Duitse neomarxistische filosoof Ernst Bloch heeft namelijk ook met het verglijden van de tijd te maken. En in tegenstelling tot al wie bij het verglijden van de tijd enkel negatieve gevoelens ervaart of ontwikkelt, ziet Bloch er juist een mogelijkheid in om dingen die *nog* niet verwezenlijkt zijn toch voortdurend na te streven. Althans een *poging* daartoe te ondernemen. En het is precies in die poging dat de mens het doel van zijn bestaan kan leggen. *Trial-and-Error*? In zekere zin, ja. Het blijven proberen de zelfontwikkeling te voeden: ondanks alles de vlam van de hoop te koesteren. We komen hier later op terug.

Hoe dan ook: melancholie, spleen, weemoed...ze kunnen niet losgekoppeld worden van een diep besef van het voorbijglijden van de tijd. En het besef ook dat dit een onomkeerbaar gegeven is.

² Uit het gedicht 'L'Eternité' van Arthur Rimbaud